

Halbüzbe és glóriába mártva

„Manapság nincsenek politikai viccek.” Az elmúlt egy-két évben ezt a mondatot mintha soktucatszor hallottam volna. Volt úgy, hogy társaságban valaki felkapta a fejét, és csodálkozva-rádöbbenve mondta: „jé, nincsenek”, vagy bölcsen bólogatva: „nincsenek”. A választási hadjárat, a plakátcsaták, a parlamenti színház — maga a politika elég vicces, mondják a jelenséget nyomban magyarázóik, minek hát a metaforikus sűrítmény. Lehet. De nem csupán a komikus valóság, nem is a szólásszabadság teszi feleslegessé, tünteti el a vicceket. Az igazán jó vicc ugyanis önironikus, a viccet gyártó és továbbadó önmaga félelmét, kiszolgáltatottságát, saját csetlését-botlását, a tulajdon nagyra törő vágyait és roppant korlátozott lehetőségeit ábrázolja: sokszor gúnyolja és magasztalja egyszerre. Korunk talán nem kedvez az ironikus pátoznak? Ó, dehogynem! Ma már alig elviselhető az ironia — az önironia — hiánya, de ahhoz, hogy szeressünk valakit, valamit — például egy műalkotást —, annak át kell melegednie valamilyen formájú vagy fajtajú pátozzsal. Szépséggel, fájdalommal, valami érzellemmel, ami érzelmet mozgósít. Nincsenek viccek, pedig nagyon kellenének, viccek, amelyek ironikus pátozzunkra épülnének és azt erősíték. A világ bizonyára legbölcsebb-legmélyebb viccei azért a zsidó közösségekben születtek, mert a felemás, gyakran kitaszított társadalmi helyzethez és kiválasztottságtudathoz fejlett szakralitásérzék és rendkívüli ironiaképesség társult. Az Istennel való tegeződő viszony, a vita és a meghittség mindennek az alapja. Az ószövetség is — hányan írták, mondták már — ezt a világérzést, kapcsolódást tükrözi. A legszellemesebb vicc mégiscsak az, hogy a teremtett ember Istent teremt magának, s kiválasztottja lesz a maga Istenének.

Heine az *Eszmék* egyik fejezetét ezzel a felkiáltással kezdi: „A fenséges-től a nevetségességig csak egy lépés a távolság” — de ő tudta legjobban, hogy a kettő milyen pompásan összekeveredhet, kiegészítheti egymást, hiszen ugyanitt írja, hogy az élet elviselhetetlen volna a patetikusknak a komikussal való kapcsolata nélkül, s hogy a költők a *keverést* „a nagy őspoétától lesték el, aki a maga ezerfelvonásos világtragédiájában a humort a végsőkig tudja csigázni, amint ezt napról napra láthatjuk: a hősök elvonulása után bohócok és graciózok jönnek bunkóikkal és kereplőikkel, véres forradalmi jelenetek és császári tettek után megint csak előkacsáznak a kövér Bourbonok kivénhedt, poshadt kis tréfáikkal és tapintatosan törvényes bonmotikkal, és graciózan szökdécsel elő éhkoppon tengetett mosolyával a régi arisztokrácia, s mögötte ott nyüzsögnek a jámbor csuklyák gyertyákkal, keresztekkel és egyházi lobogókkal; még a világtragédia legfennköltebb pátozzába is be-belopakodnak komikus vonások, a kétségbeesett republikánus, aki Brutus módjára mellébe dőfte a kését, előbb talán megszagolta, nem vágtak-e vele heringet is...” (Lázár György fordítása.) XX. századi ízlésünk-igényünk egyik formálója, nagymestere a romantika ezeréves birodalmát búcsúztató Heine, aki öntudatosan és pimasz fintorral mondja, hogy ennek a birodalomnak ő maga volt utolsó és leköszönt mesekirálya. Nem inkább a megújítója? A fel-támasztója?

Amikor ugyancsak az *Útirajzokban* elmeséli, hogyan tanult olvasni „Az elmés, nemes Don Quijote de la Mancha élete és cselekedetei, Miguel de Cervantes Saavedra feljegyzésében” című könyvből, voltaképpen az ironikus pátoz keletkezésének feltételeiről szól — meghatóan és megmosolyogtatóan persze. Íme, milyen egyszerű: végy egy ártatlan, a szélsőséges érzelmekre fogékony gyereket, önmagad egykori énjét, helyezd csodálatos természeti környezetbe, és nyomd a kezébe a világirodalom leginkább önironikus, fanyarul mulatságos darabját. Az eredmény: a tisztaság tovább szépül, a gyerek mindent komolyan vesz, és mert hangosan betűzi a szöveget, s így a madarak és fák, a patak és a virágok is hallják a történetet, együtt sírnak a szegény lovag szenvedései hallatán. „Mindannyian éreztük — írja Heine —, hogy a lovag hősiességének csodálatraméltóságát semmivel sem csökkenti az a tény, hogy az oroszlán kedvetlenül hátat fordít neki, s nem fogadja el a kihívást, s tetteit éppen az teszi olyan dicséretessé, hogy teste erőtlen és aszott, fegyverzete hitvány, s a gebe, mely a hátán hordja, ösztövért. Megvetettük az áljas csürhét, amely veréssel traktálta a szegény hőst, de még inkább megvetettük azt a hercegi címekkel felruházott, előkelő szóvirágokban fecsegő, tarka selyemköpenyes magas rangú csöcseléket, amely csúfot üzött abból a férfiből, aki szellemi nagyságban és nemességben mérhetetlenül felette áll.” Aztán jön a szorongató párharc, amelyben Don Quijote alulmarad — ekkor az ég is szürke, már ősz van, a csalogányok hallgatnak, „mindenfelől a mulandóság képe” veszi körül a kisiút; s valamit megérez. Igen, ezt meg kell érteni: „Az ezüst hold csillogó lovagja, aki a világ legbátrabb és legnemesebb férfiát legyőzte — egy lovagnak öltözött borbély volt!”

De mindettől nem kell összeomolnia az ember hitének, épségének. Sőt! Az egykori kisiú szeretete, *együttéztése* nem fog elpárologni a keserű tudástól, a mindenkori nyárspolgárokkal szemben a mindenkori Don Quijote mer lenni, az az elmés, nemes lovag, aki sohasem tagadja meg félelemből vagy haszonvágyból az eszményeit. S noha a felnőtt Heine világosan látja, hogy „teljességgel ellenkező meggyőződés alapján” cselekszik, mint a manchai lovag, a magatartásuk azért rokon. „Kollégám óriásoknak nézte a szélmalomokat, én viszont kérkedő szélmalomoknak tartom korunk óriásait; ő hatalmas varázslóknak tartotta a borostömlőket, én viszont tömlőknek tartom varázslóinkat. Ő kastélynak vélte a koldustanyát, lovagnak a számárhajcsárt, udvari hölgyeknek a teheneslányokat, én viszont kastélyainkat tekintem kolduscárdáknak, lovagjainkat számárhajcsároknak, udvarhölgyeinket teheneslányoknak. Ő politikai eseménynek nézte a maskarádét, én viszont pusztá maskarádénak tartom politikai eseményeinket.”

Hol vannak ma a bátor esetlenek? A szerethető, orra eső hősök? Nem a Svejk-féle pátozszrombolók, hanem az érzelmes eszménykergetők, az anti-karrierista lázadók, Tolsztoj idealista szereplői például, Levin vagy Nyehljudov, akik olykor, éppen tökéletesedési küzdelmük során, nevétségesen elbuknak; a chaplini figura, keménykálappal és csónakcipőben, amint az emberi jóakaratot, a galambtojásnyi gyengédséget menti, Hrabal és Menzel forgalmistagyakornoka, belegabalyodva a férfivá válás keserveibe és szinte öntudatlanul feláldozva magát — az adott kor szellemi formálói vagy egyszerűen csak azok a kedves emberek, akik emberibb körülményekre méltóak. Hol vannak a „kudarc-hős”-ök, ahogy Nemes Nagy Ágnes nevezi Babits Jónását? A század túlságosan sok égő szemű, könyörtelen vezért termelt,

semhogy vágyakoznánk még egy-kettőre. S ha az újra meg újra hordóra lépők valamelyes sikert aratnak is, ez még nem bizonyítja, hogy szükség van rájuk. De a mindenből kiábrándult, vagy az ábránddal sohasem találkozó józan prakticistáktól sem remélem, hogy barátságosabb lesz ez a bolygó. Valóságos vagy költött ember — csak némi ironikus pátoszt őrizzen!

1968 telén, talán '69 elején lehetett, amikor szájról szájra járt a hír, hogy a Rádió egyik szerkesztőjét azonnali hatállyal elbocsátották, mert a *Jó éjszakát, gyerekek!* című sorozatba betett egy cseh népmesét. A mesehős — királyfi vagy szegénylegény? — nagy elhatározással vág neki a kalandoknak, s kijelenti: „most megyek és legyőzöm a Sárkányt — ha lehet”. Nem találkoztam senkivel, aki hallotta volna ezt a cseh népmesét vagy ismerte az elbocsátott szerkesztőt, de a történet a maga folklóri sokszínűségében segített nekünk élni, s tökéletesen kifejezte a vágyainkat, a helyzetünket. Hol vannak ma ezek az elszánt mesehősök?

Hogy megváltozott körülöttünk a világ, s erre a magatartásra már semmi szükség? Ettől a választól félek leginkább. Félek azoktól, akik elhiszik, hogy a rendszerváltás megtörtént, mert eddigi elnyomott vagy háttérbe szorított helyzetükből pozícióba kerültek — nem is beszélve azokról, akik a saját fejlődőképességükkel magyarázzák, hogy egyik pozícióból most másikba hupantak; félek, hogy az irányítás-döntés jórészt azok kezében van, akik büszkén úgy vélik: elegendő áldozatot hoztak korábban, és *megérdemlik* a pozíciót. Hogy az életüket egy lapra tették, s most ez bejött. Évtizedekig tartott, míg megértettem — nemzedéktársaimmal megértettük —, hogy mi játszódott le a háború után, vagy a koalíciós korszak lezárulását követően a hatalomra került kommunista vezetőkben. Miért deformálódtak? Hisz sok közülük keménykötésű fickó volt, gyávasággal, egyszerű karrierizmussal aligha vádolható. Életüket kockáztatva, Horthy- és Gestapó-börtönöket megjárva harcoltak a szabadságért, hogy a szabadság vak eltiprói legyenek, s higgyék: joggal. Ezek az emberek mind szüklátóköriek, életveszélyesen ironiaszegények voltak, s végül is szerencsejátékosok csak. Kétségtelenül sokat kockáztattak, de amikor úgy hitték, Fortuna hozzájuk, a magukfélékhez pártolt, nem volt tartalék kételyük, kritikai érzékük — semmi sem volt.

Most nézem az egyik vagy másik párt színeiben mérköző politikusokat, s nem ismerek sehol arra a királyfira vagy szegénylegényre, aki elindult legyőzni a Sárkányt — ha lehet. Pedig a világ nem változott olyan sokat. A Sárkányt ma is le kellene győzni, még ha a melléknevei mások lettek is, már nem szovjet birodalom, nem monolitikus hatalom, és így tovább. Persze, ezekhez a részleges sárkányküzdelmekhez elegendő a politikai bátorság és kitartás. Az igazi, a sokfejű, az Ős-Sárkányhoz azonban ez kevés. Én úgy gondolom, és kultúrtörténeti tapasztalatok bizonyítják, ma is csak ironikus pátoszra van leginkább szüksége a kalandoknak nekivágó, a mindenkori erdőben-tengerben-sivatagban kóborló hősnek. Szóval a Jónás-féle „kudarc-hős” kell nekem — s persze égetően kell ennek az országnak, ennek az emberiségnek. Próféta, aki bujkál a szerepe elől — vagy ahogyan Nemes Nagy Ágnes számomra oly érthető elragadtatással mondja: „Isten balekja. Hős. Ott áll azon a keskeny sávon, a nagy, zúgó, ontológiai pátosz és a legköznapibb esendőség között. És persze, éppen a tények ősi dramaturgiája folytán válik személye elsöprően hitelessé, az ellentét okán, lotykos, rongyos, ragadós ruhájú, szembetűnően alultáplált figurájának harca Ninive ellen abszurd; de mi ez

ahhoz a harchoz képest, amit önmagával és az Úrral kellett megharcolnia?” Nohát, pontosan erről beszélnek: azok a próféták és gyakorló politikusok, azok a hatalomkezelők, akiknek a legegyszerűbb mozdulata mögött nem érezni az Úrral és az önmagukkal vívott harc abszurditását, a fennköltség és nevetségesség egyidejű tudatát — nos, ezek csak új arcok lesznek a történelemben, de másféle nem lesz általuk a világ, s megbocsáthatatlan, ha az újabb nemzedékekből hiányzik majd a kudarc-hősök szeretete, igénye. S persze ami a legfontosabb: az értés, hogy minden aktuális kényelmetlenség ellenére a legemberibb és a „legtartósabb” magatartás az ironikusan patetikussá; halálosan izgalmas egyensúlyozás magasztos és nevetséges között. Babits Jónása valóban „hal-bűzbe és glóriába mártva” áll előttünk, s a kétféleség együtt kell ahhoz, hogy korszerű próféta, korszerű ember legyen.

Gyanítom, hogy az elhivatottsággal fellépő népzvezérszerepnél, az irónia-önironia hiánynál ma veszélyesebb az ideáktól megfosztott és pragmatizmusba kábult irányítók hatása. Az a mérhetetlen megkapaszkodási vágy, amelylyel szekták, vallási jellegű mozgalmak felé fordulnak tömegek, pontosan jelzi, hogy egészségesen nem lehet eszmények, érzelmek, metafizikai nyitottság nélkül élni. De azt is jelzi, milyen nehéz megérteni-elfogadni-próbálni, hogy egyedi, saját hitet építsen magának az ember. Sóvárgásból, kételyből, napról napra megújítva az egészséget. Milyen keserves — voltaképpen reménytelen, mert „céltalan” — vállalkozás ragaszkodni a magasztoshoz, amiről semmi biztos nem mondható: nem mérhető, nem fogható, nincs márkája, nem jegyzik semmiféle tőzsdén. Csupán a lélek balga fényűzése. Úgy érzem, ma inkább az, mint valaha, bár lehet, hogy évszázadok-évezredek előtt is ilyen mostohának érzékelték néhányan koruk lelkületét. Lehet. De nem a statisztikák érdekelnek, hanem az irányultság. Az, hogy milyen a ma emberképe, hogy van-e korszakunknak emberideálja, és így tovább. Megfogalmazódnak-e ma — s itt valóban a jelenre és nem a közelmúltra gondolok — az ironikus pátosz keserves szépségét hirdető művek? Meg uralkodott-e el, még az irodalomban is, a rútságot, az aljasat és szürkét, a lefokozottságot tükröző irányzat? Még jól emlékszem, a hatvanas—hetvenes években hányszor volt akadálya a közlésnek, hogy írásaink „nem mutatnak kivezető utat”, hogy „pesszimizták, sötétek”. A kultúrpolitika primitív követelményi korszaka után — érthető, de számomra taszító ellenhatásként — a nihilizmus és pragmatizmus győzedelmeskedett, s a meggyőződés, hogy karakteres világnézet, sőt, irányultság nélkül nincs jelentős művészet, hogy méltóságtudat és magasztosságigény nélkül a művészet szolgáltatóiparrá züllik — az ilyesféle vélekedés, tudom, konzervatív.

S hogy miképpen őrizhető a pátosz egy pátoszmentes világekorszakban? Erre a közhelykérdésre nem lehet válaszolni, mert rossz, hazug a kérdés. Az emberi szenvedéssel például mindig együtt található a pátosz, s így amíg ember létezik, a magasztosra sem nehéz rábukkanni, még ha az emberiség nagy része megfosztott is attól, hogy fájdalomban felfedezze a magasztosat. Viszsaadni a glóriámártottság élményét úgy, hogy a halbűz testessége, földhőztapadtsága és iróniája lengje át — ez talán a legnehezebb-legnagyobb feladata lenne ma az írástudóknak.